

Doc. dr. Šefko SULEJMANOVIĆ

Institut za društvena i religijska istraživanja, Tuzla

E-mail: shevkos@yahoo.com

1.04 Stručni rad/Professional article

UDK/UDC: 94(497.6)"1941/1945" Jahić A. (049.3)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.12.475>

**Adnan Jahić, IZMEĐU ČEKIĆA I NAKOVNJA:
BOSANSKOHERCEGOVAČKI MUSLIMANI (BOŠNJACI) U
DRUGOM SVJETSKOM RATU (1941-1945), Bošnjačka
nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju,
Zagreb 2023, 707 str.**

Knjiga profesora Adnana Jahića, pod nazivom *Između čekića i nakovnja: Bosanskohercegovački muslimani (Bošnjaci) u Drugom svjetskom ratu (1941-1945)*, koja se pojavila u javnosti 2023. godine u Zagrebu, u izdanju Bošnjačke nacionalne zajednice za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, predstavlja iznimno vrijedno historiografsko djelo.

U ovoj voluminoznoj studiji, dr. Jahić se bavi jednom *intrigantnom* i nedovoljno istraženom temom, koja je, po mnogo čemu, bitna i zanimljiva, jer proučava važan period ljudske historije: Drugi svjetski rat. Već sam naslov knjige *Između čekića i nakovnja: Bosanskohercegovački muslimani (Bošnjaci) u Drugom svjetskom ratu (1941-1945)* nagovještava traumatičan položaj Bošnjaka, kao jednog od tri bosanskohercegovačka naroda koji su se našli u kolopletu Drugog svjetskog rata. Knjiga obiluje dokumentarističkim podacima koji govore o položaju bosanskohercegovačkih muslimana, njihovim kušnjama, (ne)snalaženjima i stradanjima, pri čemu autor uspijeva u svom istraživačkom pristupu da drži događaje i procese na povijesno objektivnom rastojanju i terenu. Uprkos tako strogoj znanstvenoj opreznosti i akribiji, on daje *pronijeljive odgovore* na složene događaje i procese u vremenu velikih ljudskih stradanja i materijalnih razaranja, te devijantnih postupaka i kolaboracija s nepredvidivim ishodima.

U kvalitativnom smislu, knjiga dr. Adnana Jahića dostiže nesvakidašnji istraživački domet, koji *postavlja novi standard historičarima koji pišu o Drugom svjetskom ratu* (E. Greble). Već u uvodnom dijelu knjige (str. 15), autor obrazlaže motive za njeno pisanje i kaže: „Kombinirajući hronološki i predmetni pristup, u knjizi sam nastojao predstaviti glavne tokove i događaje koji su obilježili životnu zbilju Bošnjaka u Drugom svjetskom ratu, od odnosa prema okupaciji i nastanku Nezavisne Države Hrvatske do njihovog mjesta i uloge u oslobađanju zemlje i neposrednom poratnom vremenu.“

Da bi se stekli kvalitetni uvidi u sadržaj ove knjige, važno je da bude pažljivo i studiozno u cijelosti pročitana, s posebnim osvrtom na *Uvod* i *Zaključna razmatranja*. U *Uvodu*, uz motive za pisanje knjige, autor na zanimljiv način obrazlaže način dolaska do historijskih izvora, većim dijelom *nekorištenih*, te knjiga i radova koji su mu otvarali nove horizonte istraživanja i otkrivali dubinu teme kojom se osmjelio znanstveno baviti. On se ne libi spomenuti i svoje prve radove na ovu temu, za koje i sam kaže da su ostali *na margini glavnih tokova bosanske historiografije* (str. 11).

Knjiga je napisana na 707 stranica štampanog teksta, s 2.427 podnožnih napomena, što dovoljno govori o ozbiljnosti pristupa ovom istraživanju. U strukturalnom pogledu, knjiga sadrži *Uvod*, dvadeset numerisanih poglavlja, *Nešto kao zaključak*, *Izvori i literatura*, *Indeks osoba* i *Indeks autora*. Poglavlja su jasno naznačena, metodološki pravilno oblikovana, te sadržajno eksplicirana relevantnom znanstveno-historijskom terminologijom. Do eksplicitnih rezultata istraživanja autor je došao koristeći se, uglavnom, historijskim izvorima koji su prvi put predloženi naučnoj i široj javnosti, kao i relevantnom i recentnom literaturom (periodika, memoari, dnevници, publikacije iz NOR-a, etc). Zналаčki je (iz)vršio selekciju izvora i literature, njihovu valorizaciju, kritičku obradu i interpretaciju, onako kako to i nalaže metodologija historijskih istraživanja.

Kao što je već spomenuto, pored *Uvoda*, knjiga sadrži dvadeset poglavlja. Iako su ona inherentna sadržaju knjige, svako čini zasebnu i potpuno zaokruženu tematsku cjelinu. Nazivi poglavlja su kratki, skoro lapidarni, a, istovremeno, tako jasno, s filigrantskom preciznošću, detektuju stožernu poruku izloženog sadržaja. Radi njihove važnosti i cjelovitog uvida u sadržaj knjige, smatramo korisnim da ih hronološkim redom navedemo na ovome mjestu: *I. Hrvatsko, najstarije i najčistije plemstvo*, *II. Svoji na svome*, *III. Novi narativi*, *IV. Hrvati pa muslimani? Muslimani pa Hrvati?*, *V. Malj iznad glave*, *VI. Nož*

Adnan Jahić

IZMEĐU ČEKIĆA I NAKOVNJA

Muslimani u Drugom svjetskom ratu

*ispod vrata, VII. Rezolucije, VIII. Novi muslimani, IX. Smrt u Podrinju, X. Milicije, XI. U čemu je spas?, XII. Srbofili, XIII. Smrt u Podrinju – repriza, XIV. Nevolje s Handžar divizijom, XV. “Godišnji odmor” Muhameda Pandže, XVI. U partizanskim redovima, XVII. Huskina vojska, XVIII. “Ahilova peta”, XIX. Zeleni kadar, XX. Epilog: krah nacionalizma i trijumf “boljševika”. Zatim slijedi XXI. poglavlje pod nazivom *Nešto kao zaključak. Na razmeđu straha i nade / Concluding Remarks [Zaključne napomene]*, te *Izvori i literatura / Indeks osoba i Indeks autora*. S obzirom na prostorna ograničenja, uobičajena za prikaz jedne knjige, analitički ćemo se osvrnuti samo na tri čvorišna poglavlja, po vlastitoj procjeni i izboru.*

U VII. poglavlju knjige, pod nazivom *Rezolucije*, autor se upušta u razmatranje i analizu jednog veoma složenog i slojevitog pitanja, koje je u historiografiji dosta neujednačeno, pa i divergentno interpretirano, od romantičarske autopercepcije pojedinih bošnjačkih historičara, do potpuno tendencioznih i impertilnih pseudohistorijskih tumačenja. Kao i svim pitanjima u ovoj knjizi, autor i ovom pristupa manirom krajnje odgovornog historičara, argumentirajući izvorima i recentnom literaturom svaku svoju tvrdnju, ne amnestirajući ni jednu stranu u sukobu od počinjenog zločina. Ono što je, pored ostaloga, obilježilo karakter Drugog svjetskog rata jesu i muslimanske rezolucije, koje, možda, najupečatljivije oslikavaju nerješivu političku enigmu muslimanskog naroda, koji se u vrtlogu krvavog rata potpuno nespreman našao između čekića i nakovnja. Iako su neki vođe muslimanskog naroda, ili “ološ i kriminalni tipovi”, bili upleteni u ustaške zločine, ne može se osporiti raspoloženje u Sarajevu, neposredno prije donošenja rezolucije, koje bilježi jedan informator “da muslimani imaju razvijen osjećaj sažaljenja, pa ni u kom slučaju ne trpe nezgodan i nehuman odnos prema svojim bližnjim, makar ovi bili njihovi vjerski, pa i politički protivnici” (str. 199). U svim rezolucijama, od Prijedorke (23. 9. 1941) do Zeničke (26. 5. 1942) muslimani se “ograđuju od svih nedjela koja im se zlonamjerno pripisuju nad sugrađanima druge vjere...”, što upućuje na zaključak da su muslimani u svim dijelovima Bosne i Hercegovine bili sličnog raspoloženja. Ipak, ima historičara koji muslimanskim rezolucijama osporavaju kosmopolitski karakter, koji se, inače, često (pre)naglašava, tvrdeći da se u njima nedosljedno “guraju u stranu” (u)činjeni zločini muslimana i *bezakonje nad Srbima*, već se naglašavaju samo *nevine muslimanske žrtve*. Govoreći o navedenim rezolucijama, dr. Jahić *explicito* kaže: „Za razliku od publicistike, kritička historiografija je iznijela rezerve u pogledu pozadine, svrhe i značenja muslimanskih rezolucija 1941. godine“ (str. 196).

U X. poglavlju, naslovljenom kao *Milicije*, autor nastoji osvjetliti položaj i ulogu oružanih muslimanskih formacija, involviranih u sistem hrvatske državne aparature, koja je imala svoje ratne ciljeve, kako teritorijalne tako i demografske, uglavnom militarističke naravi. Istina, muslimanske milicije, kao jedine (na)oružane formacije muslimana, nisu dovodile u pitanje “suverenitet” hrvatske države, bar u početku rata, a, s druge strane, ni hrvatskoj državi nije smetalo njihovo postojanje, dok su služile njihovim interesima, radi “čišćenja”

terena od ustanika. Njihovo postojanje podržavali su i Italijani, koji su “bili skloniji da pripadnici muslimanskih milicija ginu u okršajima s partizanima nego italijanski vojnici“ (str. 269). Uprkos takvoj podršci, nije ih redovno naoružavala ni hrvatska ni italijanska vlast, već su bili prinuđeni kupovati i nabavljati oružje za svoje pare “često puta i za svoj posljednji novčić“ (355). Izvjesno je da formiranje i djelovanje muslimanskih milicija nije bilo osmišljeno i organizirano s ekspanzionističkim namjerama od muslimanskih narodnih predstavnika. Formirane su primarno radi zaštite muslimanskog stanovništva od četnika i partizana, što potvrđuje i sljedeći navod: „Milicije, općenito, nisu bile protusrpski raspoložene, ali su vrlo brzo bile uvučene u hrvatsko-srpski antagonizam, ponajprije strahom od nadiranja četnika, koji su bili mnogo skloniji napadati i pljačkati muslimanska sela nego boriti se protiv ustaša i domobrana“ (str. 272). Uglješa Danilović, koji je bio jedan od istaknutih partizanskih komandanata, u svojim bilješkama, objavljenim poslije rata, govori da su se muslimanska sela u Hercegovini naoružavala i da su obrazovala svoje milicije, ali da to nisu činili kako bi vršili napade na srpska sela: „Naravno, bilo je izuzetaka...“, zaključuje Danilović. Iako se muslimanske milicije, uglavnom u bošnjačkoj publicistici i historiografiji, predstavljaju u “mirotvornom svjetlu“, dr Jahić u ovoj studiji navodi niz primjera koji dokazuju da one nisu bile *isključivo samozaštitne grupe seljaka i građana*, već da su njihove aktivnosti ponekada imale pljačkaški, pa i zločinački karakter, “u maniru divljih ustaša“, kao što je bio slučaj s napadom na *pravoslavno selo Zagorice* kod Rogatice. U haotičnom kolopletu Drugog svjetskog rata nisu sve milicije bile muslimanske, bilo je i katoličkih, *primjerice u selima oko Livna, Visokog i Kaknja* (267). Bilo je i početničkih muslimanskih milicija, kao što je ona pod rukovodstvom dr. Ismeta Popovca u okolini Konjica. Skoro u svim milicijama ubrzo se pojavio problem kontrole nad ljudima s oružjem u rukama, a koje se nerijetko, u dokonom vremenu i odsustvu stvarnog neprijatelja, usmjeravalo prema nedužnim i nezaštićenim civilima. Koliko god je formiranje muslimanskih milicija bilo motivisano nužnošću odbrane *sela i ognjišta* od četnika i partizana, historijski podaci govore da je bilo pripadnika milicije koji su bili skloni pljački, zlostavljanju stanovništva, pa i činjenju zločina, o čemu je navedeno više primjera u ovoj studiji. I na primjeru muslimanskih milicija reflektira se teško stanje muslimana koji su se u kompleksnosti Drugog svjetskog rata našli *između čekića i nakovnja*.

U XVI. poglavlju definiranog naslova *U partizanskim redovima* autor veoma studiozno obrazlaže ulogu i udio muslimana u partizanskim redovima, odnosno u Narodno oslobodilačkom pokretu (NOP). Početkom Drugog svjetskog rata, u koji je cijela zemlja bila uvučena, bosanskohercegovački muslimani su u najvećoj mjeri podržavali aktuelnu vlast Nezavisne Države Hrvatske (NDH), uglavnom iz dva razloga: počinjenih četničkih zločina nad njima i nepovjerenja prema partizanskom pokretu. U tom smislu, zanimljiva je izjava Muhameda Pandže, istaknutog sarajevskog teologa i osnivača jedne od muslimanskih milicija (*Muslimanski oslobodilački pokret*), koju je dao hrvatskoj policiji, da su muslimani suzdržani i nepovjerljivi prema partizanskom pokretu

“posebno iz vjerskih razloga“. Ma koliko bili stiješnjeni između dva destruktivna nacionalizma (srpskog i hrvatskog), muslimani nisu bili naklonjeni partizanskom pokretu s “internacionalnim predznakom“. Ovakvom njihovom opredjeljenju doprinosili su stavovi i tumačenje vjerskih predstavnika, odnosno uleme, o čemu govori i *Ramazanska poruka muslimanima Bosne i Hercegovine* Glavnog odbora “El-Hidaje“, “jer islam ne prihvata komunizam“ i muslimani ni na jednim izborima, iz ideoloških razloga, nisu glasali za komuniste. O tome se govori i u nizu drugih napisa u *Glasniku IVZ-a, Muslimanskoj svijesti* i sl.

Ma koliko muslimanski narod bio nepovjerljiv prema komunistima, njegov određeni dio, posebno mladi, priključio se partizanskom pokretu, što se može dovesti u vezu s dobro osmišljenom partizanskom propagandom, kao i vojnom regrutacijom, “poput one nasilno provedene u Posavini“ (str. 459). “Padom Tuzle“ početkom oktobra 1943. godine intenziviran je masovniji priliv muslimana u partizanske redove, što je bio glavni povod da se formira “posebna Muslimanska brigada, koja je sastavljena isključivo od muslimana“ (439). Vojni uspjesi partizana, sa sve “ubjedljivijim demonstracijama partizanske vojne sile“, ali i uspješno vođena komunistička politika, doprinijeli su pridobijanju muslimana u partizanske redove.

Na prvom zasjedanju ZAVNOBIH-a, održanom u Mrkonjić Gradu, u usvojenoj rezoluciji navedeno je, pored ostaloga, da Bosna i Hercegovina “nije ni srpska ni hrvatska ni muslimanska nego i srpska, i muslimanska i hrvatska (...) u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost svih Srba, Muslimana i Hrvata“ (str. 519). Iako su partizanske jedinice ulazile u teške vojne okršaje s muslimanskim milicijama, NOP nije isključivao mogućnost uspostavljanja njihove saradnje. Đuro Pucar Stari u martu 1944. godine, u depeši upućenoj Okružnom povjereništvu Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) za Sarajevo, kaže: “Muslimansku miliciju gledajte da neutrališete prema nama, a okrenete njihove puške protiv četnika“ (str. 516). Dobro (o)smišljena i vođena politika i propaganda sve je više ohrabivala muslimane da pristupaju NOP-u i oni su imali važnu ulogu u njegovom usponu i konačnoj pobjedi “u centralnoj južnoslavenskoj pokrajini“.

Rastakanje povjerenja između muslimana i Nijemaca započelo je još 1943. godine, kada muslimani uviđaju da njemačka vojska sve aktivnije saraduje s četnicima, u ambijentu sve slabije NDH, u čiju su snagu i zaštitu još uvijek gajili kakvu-takvu nadu. Uz kontinuirani četnički teror, koji je trajao od prvih dana rata, a u kojem su muslimane, posebno u gornjem Podrinju, ubijali i proganjali “kao divljač“, od 1944. godine se intenzivira i teror hrvatske i njemačke vojske nad muslimanima. U tako dramatičnom ratnom ambisu, četnici, u saradnji s katoličkom milicijom u selu Vukanovićima kod Kaknja, ubili su 71 osobu islamske vjeroispovijesti, “uključujući nekoliko imama i mualima i jednu stariju bulu“ (611). Kada je Vjekoslav Maks Luburić, sa širokim Pavelićevim ovlaštenjima, potkraj februara 1945. godine došao u Sarajevo, ovaj grad postao je “poprište nezabilježnog terora“, a stanovnici Sarajeva svjedoci „nevidenih prizora strave i užasa“. Ni Nijemci nisu zaostajali u masovnom teroru, naročito

u akcijama odmazde nad “četničkim selima“. U okolnostima ovako teških i neizvjesnih ratnih dešavanja i nespornog jačanja pokreta pod vođstvom komunista, muslimani se sve više priključuju NOP-u, s nadom i uvjerenjem da će doći do uspostave novog društveno-političkog poretka na bosanskohercegovačkim prostorima, koji će biti “humaniji i pravičniji od poretka Kraljevine Jugoslavije“ (613).

U XXI. poglavlju, naslovljenom *Nešto kao zaključak. Na razmeđu straha i nade*, autor analitički razmatra društveni položaj muslimana prije rata, njihova (ne)snalaženja u toku rata i stanje u okvirima nove Federativne Jugoslavije, ističući da su oni dočekali Drugi svjetski rat kao “osiromašena zajednica“, bez političkog vodstva “doraslog vremenu“, što je sve doprinijelo njihovom refleksnom i konfuznom postupanju u toku rata. Iako autor nastoji ostati konzistentan u naslovljenoj temi i vremenskom okviru Drugog svjetskog rata, na margini ovog rada spominje i nadanja muslimana u proklamovana prava o bratstvu i jedinstvu nakon rata. Međutim, veoma brzo su splahnula njihova očekivanja, kada se pokazalo da su kadrovi u Odjeljenju za zaštitu naroda (OZNA) i Upravi državne bezbjednosti (UDBA) dominantno bili iz reda srpskog naroda, što nije bilo nevažno za druge narode. Uspostavom takvog državnog poretka, postupci muslimana u ratu (pre)naglašeno su se stavljali u kontekst nametnutog režima ustaške države kao i njihova ratna uloga u muslimanskim milicijama i drugim vojnim formacijama, poput ustaške postrojbe “Crna legija“ satnika Jure Francetića, “Handžar divizije“ etc. Uz veliki broj likvidacija “državnih neprijatelja“ netom nakon rata, uslijedili su i sudski procesi “hizmečarima“ propalih režima, među kojima su bili i istaknuti muslimanski intelektualci i vjerski službenici. U jednom dijelu ovoga poglavlja, autor ističe da je srpski narod “uprkos proklamiranoj ravnopravnosti, bio i ostao dominantna društveno-politička snaga, dok je Muslimanima i Hrvatima tek predstojalo pomjeranje od margine k središtu državnog i javnog života“ (str. 641). Tako je položaj muslimana u ratu, označen sintagmom *Između čekića i nakovnja*, u poratnom periodu “unaprijeđen“ sintagmom *Na razmeđu straha i nade*.

O kredibilitnosti ovog naučnog djela govori i podatak da se autor koristio građom iz dvadeset arhiva u Bosni i Hercegovini i njenom okruženju, ali i Freiburg im Briesgau, Washingtonu, Berlinu i Ankari. Na više od tri štampane stranice navedeni su *Objavljeni historijski izvori, Periodika* na tri i po stranice, *Knjige* na deset stranica i *Članci* na devet stranica.

Neosporno je da prof. dr. Adnan Jahić pripada plejadi minucioznih historičara, koji se u svome radu primarno oslanjaju na prvorazredne historijske izvore, što na apodiktičan način pokazuje i ovo iznimno vrijedno znanstveno djelo. Kao što u svojoj recenziji ove knjige ističe Emily Greble, autor se *odvažio baviti najtežim temama rata: politikom arijanizacije, rasnom politikom, masovnim nasiljem, kolaboracijom, otporom*. Dr. Jahić, manirom vrsnog i staloženog historičara, suptilno dekodira sva ta slojevita pitanja, uvjerljivo i argumentirano obrazlaže njihovu složenost i težinu njihove historijske refleksije.

Stoga Emily Greble ingeniozno i zaključuje da će ova *hrabra studija* biti inspirativan i neodoljivo poticajan impuls za nove generacije istraživača.

Na kraju treba spomenuti da je organizacioni odbor kulturno-vjerske manifestacije “Dani Hasana Kaimije 2024“, na prijedlog Komisije za izbor najboljeg djela iz oblasti humanističkih i društvenih nauka, donio odluku da se *Plaketa Hasan Kaimija* za najbolje djelo iz tih nauka, objavljeno u 2022. i 2023. godini, dodijeli upravo prof. dr. Adnanu Jahiću za djelo *Između čekića i nakovnja: Bosanskohercegovački muslimani (Bošnjaci) u Drugom svjetskom ratu (1941-1945)*.

Uzimajući u obzir složenost, obimnost i relevantnost teme, te njenu metodološku obradu i znanstvenu eksplikaciju, cijeneći pri tome i druge pristigle radove, neosporne znanstvene i književne vrijednosti, Komisija je jednoglasno odlučila dati prednost ovoj studiji, sa svim njenim prevalirajućim referencama.

Zbog svih naprijed navedenih uvida, ova knjiga opravdano izaziva veliko interesovanje naučne, stručne, ali i šire kulturne javnosti.